

ЗА ЕДИН „МЪРТВОРОДЕН” ЧЛЕН ОТ ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

доц. д-р Петко Ст. Петков

Традиционно се приема, че учредяването на Екзархията през 1870 г. е един от значимите успехи на възродената българска нация. Първата призната от султана и Великите сили общонационална институция обединява повечето земи, населени с българи, и предоставя редица законни основания на модернизиращото се възрожденско общество да привикне да живее по свои правила и ред, съподчинявайки се на една само по форма религиозна, но всъщност най-вече протодържавна национална институция, каквато е Екзархията. В този смисъл всички български изследвачи отчитат като пагубно за националното единство разкъсването на екзархийския диоцез, което настъпва в резултат от радикалните политически промени през 1878 г. И почти априорно приемат, че включението в Конституцията на Българското княжество от 1879 г. чл. 39¹ е достатъчно основание и занаяперед националнообединителната функция на Екзархията да продължи да се изпълнява. В настоящото изложение ще се опитам да аргументирам тезата, формулирана в заглавието, а именно, че така формулираният в конституцията чл. 39 не успява да изпълни национално-политическото си предназначение да гарантира чрез едно общо синодално управление на Българската православна църква (БПЦ) единството на разпокъсаните след 1878 г. и попаднали в различни държави части на българската нация. При това тук не се отрича ползата и целесъобразността на другите текстове от главата „За вярата” на първия български основен закон.

* * *

Три от шестте члена на глава IX от конституцията „За вярата” са приети от Учредителното съб-

рание без противоречия и са прилагани сравнително пълно през следващите десетилетия. Това са текстовете, постановяващи че: християните от неправославно изповедание и друговерците се ползват със свобода на вероизповеданието, стига изпълнението на техните обреди да не нарушава съществуващите в българското княжество закони (чл. 40); поради религиозни убеждения никой не може да избегне изпълнението на действащите закони (чл. 41); църковните дела на християни от неправославно изповедание и на друговерци се управляват от техните духовни власти, но под върховния надзор на надлежния министър и в съответствие със законите, които ще се приемат (чл. 42).

Няма възражения и при приемането на чл. 37 и чл. 38 от конституцията. Те постановяват, че „господствующа в Българското княжество вяра е православно-християнската от източно изповедание” (чл. 37) и че „българският княз и потомството му не могат да изповядват никоя друга вяра, освен православната; само първият избран български княз, ако принадлежи към друга вяра, може да си остане в нея (чл. 38)”².

Още един текст от основния закон – чл. 80 – е приет от Учредителното събрание с преобладаващото разбиране за неговата наложителност. Макари и постановили категорично в чл. 79, че “печатът е свободен” и “никаква цензура не се допуска”, все пак депутатите-учредители приемат едно обосновано изключение: “Священото писание, богослужебните книги и съчинения от догматическо съдържание, определени за употреба в православните църкви, тъй също и учебниците по Закон Божий, назначени за употреба в училищата на православните, под-

¹ Чл. 39 от Търновската конституция постановява: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. синод – върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт. Чрез последната княжеството съхранява единението си с Вселенската възточна църква във всичко, що се отнася до догмите на вярата” – П. Ст. Петков. Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново. 2002, с. 169.

² Петков, П. Ст. Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век., 2002, с. 169.

лежат на предварително одобрение от Св. Синод” (чл. 80)³.

Но обсъждането на конституционния текст, регламентиращ отношенията между БПЦ и държавната власт (чл. 39), предизвиква в Учредителното събрание противоречия и взаимно недоверие между светските и църковните представители. След продължителни дебати мнозинството, доминирано от водачите на формиращата се Либерална партия Петко Р. Славейков и Драган Цанков, налага чл. 39 да има следното пожелателно съдържание: ”Българското княжество от църковна страна, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – Върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт”⁴. Въодушевени от патриотичния си ентузиазъм и от стремежа да наложат своето (т.е. традиционно доминиращото още от доосвобожденската епоха светско-неканонично) гледище за водещата роля на националноохранителните функции на църквата в неосвободените български земи пред чисто духовното ѝ предназначение в свободна България⁵, ораторите на мнозинството се предоверяват на оптимистичните, но неоснователни обещания на проф. Марин Дринов и Сергей Лукиянов (автори на проекта за този член заедно с Йосиф I, Панарет Пловдивски и д-р Ст. Чомаков), че чрез така формулирания чл. 39 ще се гарантира единството на БПЦ. Те не се вслушват в предупрежденията на митрополит Григорий Доростоло-Червенски, епископ Климент Бранички, Марко Балабанов и подкрепящите ги депутати, че по този начин се създават непреодолими пречки за самостоятелното управление и нормалното функциониране на църквата в княжеството, че всъщност така приетият чл. 39 ще се окаже неприложим⁶.

Това става ясно само след няколко години. Въпреки недвусмисленото съдържание на чл. 39, за дълъг период от време “Българската църковна област” в Княжество България, Източна Румелия, Добруджа, Тракия и Македония остава без общо

съборно и синодално управление. В княжеството Св. Синод започва да действа с прекъсвания от началото на 80-те години на XIX в. (и то като местна църковна власт в нарушение на чл. 39), а за епархиите от неосвободените български области в Османската империя (след един неуспешен опит през 1883 г.) такъв се свиква едва през 1908 г.

Още през 1883 г. Високата порта официално предупреждава екзарх Йосиф, че не признава и няма да се съобразява с основния закон на васалното ѝ българско княжество, т.е. няма да допусне свикването на общ български синод в столицата на Османската империя. В писмо до Пловдивския митрополит Панарет от 24.X.1883 г. Йосиф I го уведомява: “Високата порта претендира, че българите от княжеството нямат право да участват в управлението на Екзархията в Цариград, а да се управляват църковно *или свършено самостоятелно, или чрез един делегат* (к. м. – П.П.), който да е в такива отношения спрямо екзарха, в каквито е князът спрямо султана... Високата порта няма да допусне приспособлението на църковният закон в княжеството относително до зимането участие на княжеските митрополити в избирането на екзарха и в състава на Св. Синод”⁷. А само след година, като отказва на княжеския министър на външните работи и изповеданията исканите от него “ведомости” по учебното дело в Македония и Одринско (които трябвало да улеснят и уточнят отпусканите от българската държава средства за Екзархията) председателят на практически недействащия Св. Синод екзарх Йосиф обяснява отказа си с това, че Екзархията е учреждение, подчинено на султана и само като такава може да се надява да получи признание на българщината в тия две области; затова тя не може да е зависима от друго, освен от султанското правителство, а “княжеското правителство няма право да прилага във от пределите на княжеството своите укази, постановления и узаконения,... не може да иска да ги прилага в Турско посредством едно учреждение, което, колкото за управлението си в Турс-

³ Български конституции и конституционни проекти. Съст.: В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990, с. 24, 27; **П. Ст. Петков**. Конституционните основи на отношенията между Българската православна църква и държавната власт (1879-1911). – В: **П. Ст. Петков**. Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. В. Търново, 2009, с. 176.

⁴ **Дневници** на Народното събрание. Търново, 1879, с. 76 сл.

⁵ **Миларов, С. Н.** Какво сме, догде сме стигнали и какво трябва занаяпред да правим ние, българите. Кратка расправа по повод на коронасьванието на Н. С. Александра I Българский княз. Търново, 1879, част 3 (Църква и духовенство), с. 34-35.

⁶ **Петков, П. Ст.** Климент Бранички и Търновски (Васил Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. В. Търново, 2000, с. 56–58.

⁷ **Архив на Църковно-историческия и архивен институт (АЦИИИ)**. Протоколна изходяща книга на Екзархията 1883–1886 г., л. 3.

ко, не зависи от княжеството, но от правителството на султана (к. м. – П. П.)”⁸.

Практическата невъзможност да се приложи на практика чл. 39 от българската конституция екзархът констатира още през 1881 г. В дневника си Йосиф I отбелязва: “Портата не е решила ще ми даде ли ведомство в Македония и Одринския вилает. Ако ми даде ведомство, няма да приеме в Синодът ми в Цариград владци за синодални [членове] от Княжеството, които да дохождат да управляват Македония и Тракия, т.е. 39 член на Търновската конституция ще остане неприложим за Българската черква вън от Княжеството. Моето мнение е, че Княжеството трябва да си има своето черковно началство в София със заместник на Екзарха и да се свиква там местен архиерейски събор, а Св. Синод в Цариград да се съставява от архиереи из Македония, Тракия и Източна Румелия...”⁹ По този начин един от основните проблеми пред църквата в политически автономното княжество след 1879 г. (а следователно проблем и в отношенията ѝ с държавната власт) се явява невъзможността тя да се управлява самостоятелно и ефективно, според каноните и своите устава, т.е. съборно и синодално, но и в съгласие с действащите в държавата закони, недопускащи църквата в княжеството да се управлява отделно от общата БПЦ (чл. 39 от конституцията).

Установената от началото на 80-те години на XIX в. насетне практика екзархът да назначава свой делегат в столицата София (подказана, както се вижда по-горе, от Високата порта) е наложена от практически нужди, макар да не е предвидена нито в основния закон на държавата, нито в устава за управление на църквата. С неясни права и отговорности екзархийският делегат служи предимно като посредник между Йосиф I и правителството в София и в по-малка степен между екзарха и княжеските

архиереи¹⁰. Документите показват, че контактите между екзарха и делегата му засягат най-често национално-политическата страна на църковния въпрос – предимно отношението на великите сили, османското правителство и светските власти в София към българското църковно-национално самоуправление в Македония и Тракия¹¹.

Все по-често екзархът започва да решава еднолично редица административни въпроси: назначава и размества духовници, изпраща в София свои специално опълномощени пратеници (най-често служители на Екзархията в Цариград) без съгласието и дори без знанието на “върховната духовна власт – Св. Синод”, свиква събрания и пр. Той започва да се държи като “глава на църквата” – идея, обсъждана в Учредителното събрание 1879 г. и макар още тогава да е категорично опровергана¹², практически следвана от екзарха и по-голямата част от представителите на светските власти до 1912–1913 г. В този смисъл е достатъчно да се посочат няколко примера: неспазването от страна на екзарха на решението на последното заседание на Св. Синод в Цариград от април 1878 г. за оставане на председателя му Йосиф I в османската столица и своеволното му преместване в Пловдив през юни с. г.; начина на отношение на екзарха към архиереите като “началник на църквата” (както самият той се изразява); едноличното решаване на редица въпроси от компетенцията на “върховната духовна власт” – Синода, което ясно личи от документите¹³. Йосиф I налага механизъм на задочно синодално управление, който не е предвиден в църковния устав – гласуване чрез изпращане на записки с вота на синодалните архиереи при всеки отделен случай, които председателят на “върховната духовна власт” – екзархът сам отваря и обявява резултатите¹⁴. Стремещът на Йосиф I за пълна независимост от княжеските

⁸ Пак там, л. 27–28.

⁹ **Български екзарх Йосиф I**. Дневник. С., 1992, с. 103–104.

¹⁰ Вж. напр. подробната преписка за периода 1884–1887 г. между един от най-активните делегати на екзарха в София Климент Търновски и Йосиф I в: **Научен архив на БАН (НА-БАН)**, ф. 54 к, а. е. 242. В началото на 1885 г. Климент Търновски се оплаква на митрополит Григорий, че макар да е делегат на екзарха в София, не му е съобщено за избора на каноничен архиерей на Врачанска епархия. – **НА-БАН**, ф. 54 к, а. е. 228, л. 233.

¹¹ **АЦИАИ**, Протоколна изходяща книга на Екзархията 1883–1886 г., л. 35–67; 124–135; 156–161; **В. Георгиев, Ст. Трифонов**. Екзарх Български Йосиф I. Писма и доклади. С., 1994, с. 166–169.

¹² **Дневници на Народното събрание**. Търново, 1879, с. 77–78. Пренебрегвайки православните канони, както и неотменения Екзархийски устав от 1871 г., в заседанието от 23 март 1879 г. Др. Цанков заявява: “Народът познава екзарха за глава на църквата”, но е опроверган от М. Балабанов, който уточнява, че “църквата е една и има само една глава, тази глава е Исус Христос”.

¹³ **Централен държавен архив (ЦДА)**, ф. 166, оп. 1, а. е. 653, л. 47; **АЦИАИ**, Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 112–113, 129–132; Изходящи писма на Българската екзархия 1884 г., л. 86, 90, 99, 109; **Български екзарх Йосиф I**. Дневник, с. 179–180, 185, 250–252, 324–327.

¹⁴ **Държавен архив – В. Търново**, ф. 74 к, оп. 2, а. е. 2, л. 6, 11; Литературен архив. Т. V. Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. С., 1973, с. 230–231.

архиереи стига дотам, че по негово настояване в новия църковен закон от 1895 г. е включен текст, съгласно който “при прегрешения на екзарха като председател на Св. Синод да се привлича и Министерството на изповеданията в увещаването върху него да се поправи, както и окончателното съдене (сваляне) на екзарха да става в споразумение с реченото министерство”. В проекта на “върховната духовна власт” не се предвижда участие на правителството при съденето или свалянето на председателя на Св. Синод¹⁵. Едноличното решаване на редица църковни въпроси от екзарха (понякога в нарушение на каноничните правила и действащите устави) е най-честата причина за появата на недоволство, а понякога и на конфликти между княжеските архиереи и Йосиф I¹⁶.

* * *

Неприложимостта на чл. 39 от Търновската конституция се потвърждава и при анализ от гледище на неуреденото междуцърковно положение на Екзархията. Провъзгласяването на Българската екзархия за схизматична от събора на Цариградската патриаршия през 1872 г., макар и непризнато от българска страна, а и от някои други православни църкви, все пак поставя БПЦ в “ненормално междуцърковно положение” и има важни (предимно отрицателни) последици – духовни и национално-политически¹⁷. Още през 1878 г. след подписването на Берлинския договор Цариградската патриаршия, изхождайки от традиционното (при това канонично) разбиране за отношенията между православните църкви, поставя категорично условие за вдигането на схизмата от

1872 г. – преговори за помирение с БПЦ могат да започнат “само тогава, когато екзархът се съгласи да ограничи своята област само в пределите на княжеството и се откаже от всички румелийски и македонски епархии (оставащи в пределите на друга държава, Османската империя – б.а. П.П.), даже от тези, които в 1867 г. Патриаршията допускала да бъдат включени в състава на Екзархията”¹⁸.

До подписването на Санстефанския и Берлинския договор през 1878 г. легитимността на екзархийската църковна юрисдикция в Северна Добруджа и Нишко се основава на султанския ферман от 27.II.1870 г. Но още през лятото на 1878 г. действието на фермана дори в Османската империя е поставено под съмнение. За българското население в Северна Добруджа и Нишко, преминаващо под властта на Румъния и Сърбия, ферманът от 1870 г. загубва предишното си значение, а с това те са лишени от единственото си законно основание да искат запазване църковната юрисдикция на Българската екзархия в новите условия¹⁹.

Малко известен, но важен факт е, че схизмата става формално основание на различни заинтересовани страни да не признават правото на Екзархията да се ползва от някои улеснения, гарантирани от Берлинския договор. Така напр. всички изложения от 1878 г. (включително и тези на добруджанските българи и българите, оставащи в Сърбия), в които се настоява за запазване националното единство на политически разпокъсаната българска общност чрез църковно подчинение на отделните области на Екзархията, се основават на надеждата, че чл. 62 от Берлинския договор (респ. чл. 44, който се отнася

¹⁵ **Цанков, Ст.** Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях. – В: Сборник в чест на Варненский и Преславский митрополит Симеон. С., 1922, с. 350.

¹⁶ **Варненско-Преславски Симеон**, Кроежи за преврат в българската църква. – Бълг. сбирка, 1910, кн. 8, с. 532–537; **Петков, П. Ст.** Екзарх Йосиф I и архиереите от Княжество България – пръв сред равни или център и периферия. – В: **Петков, П. Ст.** Историята като полифония. В. Търново, 2005, с. 215–220.

¹⁷ **НА-БАН**, ф. 144 к, оп. 1, а. е. 46, л. 1 (Доклад на комисията, съставена от Св. Синод за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод с Екзархията в Цариград през 1911 г.). Този доклад, изготвен от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Ст. Цанков и Марко Балабанов, съдържа критичен анализ и обективна оценка по редица важни църковни и национални проблеми. Публикуван е в: **П. Ст. Петков**. Документи за Новата история на България XIX - началото на XX век. В. Търново. 2002, с. 271–281. Изводът, че “поставяйки БПЦ в ненормално междуцърковно положение, схизмата съвсем не е прекратила гръцко-българската разпра” е аргументиран и в: **Ив. Снегаров**. Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. – Църковен архив, кн. III-V. С., 1929, с. 4.

¹⁸ **ЦДА**, ф. 166, оп. 1, а. е. 58, л. 17; **АЦИАИ**, Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 77–78 (Окръжно до митрополитите и наместниците на епархиите – 15 дек. 1878 г.).

¹⁹ **Петков, П. Ст.** Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. - Духовна култура, 1993, кн. 10, с. 15.

специално за Румъния)²⁰ е напълно приложим и за отношенията на Екзархията с нейните разноподанни пасоми²¹. По различни съображения обаче и Цариградската патриаршия, и Високата порта, а и руското външно министерство приемат, че правата, предоставени с чл. 62 от Берлинския договор, не се отнасят за българското население, признаващо Екзархията, но оставащо извън границите на автономното княжество. Според официалното тълкуване на този член, направено от заместник-министъра на външните работи Н. Гирс в специална инструкция до княз А. Дондуков, той може да се приложи единствено към религиозните общини с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия (обявена за отцепническа от православието) не е²².

Ясно става, че по обективни, независещи от българското духовенство причини, Екзархията не може да запази правата си върху население и области, които политически се подчиняват на държави, в които господства друга православна църква²³.

Още в началото на 1879 г. българското висше духовенство също е принудено да констатира затрудненията, които създава схизмата с оглед запазване духовната власт над отделените от Княжество България части на Екзархията. На архиерейското съвещание по време на Учредителното събрание в Търново по този въпрос е взето еднозначно решение. Макар и с неудоволствие, княжеските архиереи (поканени да изразят становището си по настояване на отсъстващия екзарх Йосиф) се съгласяват, че “понеже добруджанските и сръбските българи влизат в състава на страни с еднакво вероизповедание с нас, по тази причина нашата църква не може да има никакво официално сношение с тях”²⁴. Както стана ясно, и Цариградската патриаршия, и Висо-

ката порта, и руското външно министерство приемат, че ферманът от 1870 г. е неприложим в новите условия и че след 1878 г. Българската екзархия и всички нейни епархии няма да могат да се управляват от един център, особено ако той е в Цариград.

Неуреденото междуцърковно положение на Екзархията се изтъква в по-късни документи като една от причините за ненормалното функциониране на БПЦ. През 1911 г. комисия на Св. Синод, съставена от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Ст. Цанков и М. Балабанов, е натоварена да изработи експертен доклад “за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод в София с Екзархията в Цариград”. Тя констатира, че БПЦ години наред “живее живот самотен, изолиран от другите православни църкви...”, тя и досега не се признава от никоя от тях. От тук зловредното следствие мнозина българи да приемат църквата ни не като Божествено учреждение с чисто духовни задачи, а като светско, национално или политическо учреждение... Досегашната максима, че схизмата трябва да се търпи, защото ни отваря врати навсякъде, е за българите вече явно пакостна, понеже тя днес е с опасно за нас острие: на същите основания – схизмата – и на сърбите навсякъде из екзархийските места е отворена вратата”²⁵. Основавайки се на схизмата, както и на православните канони и традиции за невъзможно съжителство на две едноизповедни църкви в една държава, още през 1878–1879 г. църковните и светските власти в Румъния и Сърбия присъединяват българските области Северна Добруджа, Нишко и Пиротско към своите църковни структури. По същото време и Високата порта, и Цариградската патриаршия, а и руското външно министерство приемат, че правата за религиозно самоуправление

²⁰ Според чл. 62 от Берлинския договор “...никаква пречка не ще може да бъде направена било на йерархическата организация на различните верски общини, било на техните отношения с духовните им началници”. – Г. П. Генев, Международни актове и договори, засягащи България. – ГСУ, Юрид. фак., Т. 34, Кн. 1, с. 241–325. Чл. 44 от същия договор постановява: “...Свободата и външното упражнение на всички богослужения се осигуряват за всичките туземци на румънската държава, както и на чужденците, и не може да им се препятствува нито в йерархическото устройство на вероизповедните общини, нито в отношенията им към техните духовни глави...” – Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1, с. 25.

²¹ Петков, П. Ст. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 г. върху историята на българския църковен въпрос. – Истор. преглед, 1993, кн. 3, с. 125; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа 1878–1913. С., 1991, с. 367.

²² Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов. Т. 3. М., 1967, с. 291–292; П. Ст. Петков, Документи за новата история..., с. 220–222.

²³ Петков, П. Ст. Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.) – В: П. Ст. Петков, Историята като полифония. В. Търново, 2005, с. 95–115.

²⁴ АЦИАИ, Писма, изпращани от Екзархията в 1879 г. от Пловдив, л. 85–86 (Екзарх Йосиф до министър М. Балабанов, № 131, 25. VIII. 1879 г.). Това становище не е протоколирано. Екзарха е осведомен за него устно. – З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. – Известия на Църковно-историческия и архивен институт. Т. III, С., 1985, с. 313.

²⁵ Петков, П. Ст. Документи за новата история..., с. 271–280.

на християните в Османската империя, съгласно чл. 62 от Берлинския договор, не се отнасят за Екзархията в Турция. Българското население в империята на султана би могло да ползва правата по чл. 62, само ако приеме условията на Патриаршията за вдигане на схизмата и признаване автокефалията на БПЦ²⁶. А категоричният отказ на Високата порта да се съобрази с постановленията на чл. 39 от Конституцията на Българското княжество и да допусне свикване на „върховната духовна власт“ на БПЦ – Св. Синод – в столицата на Османската империя или където и да било другаде в Турция, обезсмисля основната национално-политическа целесъобраз-

ност, вложена от част от депутатите-учредители при налагането на този текст от основния закон.

Следователно de jure чл. 39 на Търновската конституция от 1879 г. остава непроменен през целия период на нейното съществуване (още по-точно използване²⁷), но de facto – той никога не е прилаган на практика и не е гарантирал или осигурил правни условия за общо синодално управление на формално номинираната за единна „Българска църковна област“, фактически разпокъсана още с решенията на предварителния Санстефански и окончателния Берлински договор от 1878 г.

---

²⁶ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 3. М., 1967, с. 291–292 (док. 183); **П. Ст. Петков**. Православните български архиереи в Учредителното..., с. 15–16; **П. Ст. Петков**. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. – Истор. преглед, 1993, кн. 3, с. 121–131.

²⁷ **Петков, П. Ст.** Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново. 2003, с. 219.